

Шкільний аналіз образів-персонажів за філософсько-історичною системою «виклик – відгук»

Юрій Бондаренко,
доктор педагогічних наук,
професор Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

У статті запропоновано новаційний підхід до шкільного аналізу образів-персонажів із використанням філософсько-історичної системи «виклик – відгук». Автор наукового матеріалу доводить: ефективність такого виду діяльності полягає в тому, що школярі осмислюють особливості літературних героїв у їх зв'язках із конфліктними зонами художнього твору. Це посилює усвідомлення учнями як внутрішнього змісту образів-персонажів, так і їх ролі в структурі тексту.

Ключові слова: образ-персонаж, «виклик – відгук», конфлікт, етапи роботи, знання, уміння.

Одним із завдань методики викладання літератури є розширення видів діяльності учнів. Як відомо, «шкільний аналіз будується на літературознавчих і специфічних методичних прийомах роботи з художнім текстом» [3, с.23]. Проте набутки суміжних гуманітарних галузей дають значні додаткові можливості для збагачення педагогічного арсеналу вчителя-словесника.

Представники гуманітарної думки ХХ століття виробили багато теорій, спрямованих на пояснення особливостей розвитку людства. Оригінальну версію висунув А. Тойнбі, сформулювавши закон «виклик – відгук», згідно з яким історичний поступ – це постійне долавання («відгуки») різноманітних «викликів», які постають перед цілими суспільствами. Очевидно, що і перед окремими людьми також.

Якщо придивитися до художньої картини будь-якого літературного твору, то можна помітити: її теж побудовано у вигляді «викликів – відгуків», що виникають і реалізуються в рамках змальованого середовища. Письменники постійно втілюють закономірність, згідно з якою «функція «зовнішнього чинника» полягає в тому, щоб перетворити «внутрішній творчий імпульс» у постійний стимул, що сприяє реалізації потенційно можливих творчих варіацій» [5, с. 108]. Тому система персонажів у цілому і кожен літературний герой зокрема виявляють свій внутрішній потенціал та здійснюють власний розвиток саме в процесі реакції на ті обставини, які виконують у текстах роль «викликів». Це й дозволяє вважати філософсько-історичну концепцію А. Тойнбі продуктивною з погляду аналізу образів-персонажів.

У межах названого підходу можна здійснювати як індивідуальні, так і порівняльні та групові характеристики персонажів, оскільки перед потребою розв'язати певну проблему опиняються не лише окремі герої, але і їх об'єднання (тухольці в повісті І.Франка «Захар Беркут», козацтво в історичному романі П.Куліша «Чорна рада», український народ у кіноповісті О.Довженка «Україна в огні»).

Учні повинні знати:

основні «виклики», на які реагує персонаж і які допомагають унаочнити його психологію, їх характер; особливості «відгуків» (внутрішньої чи зовнішньої реакції) літературного героя на кожен із «викликів»;

внутрішні якості персонажа, що виявилися в такі моменти;

художні засоби, використані письменником для змалювання кожного із «викликів» та «відгуків», їх роль;

проблемно-тематичне поле, реалізоване з допомогою «викликів» і «відгуків», у межах якого функціонують образи-персонажі.

Учні повинні вміти:

виявляти, класифікувати та систематизувати «виклики», на які реагує персонаж;

оцінювати риси внутрішнього світу літературного героя, виявлені під час здійснення «відгуків»;

визначати характер «викликів» і «відгуків», проблематику, пов'язану з ними, участь персонажів у її висвітленні;

розкривати засоби зображення, використані письменником при цьому;

установлювати роль розгорнутої у творі системи «виклик – відгук» та участі в ній образів-персонажів для художньої концепції твору.

Теоретичною основою цього підходу є поняття «виклик» та «відгук». «Виклик» – «заклик до змагання, до участі в чому-небудь. // Категорична, різка пропозиція вступити в боротьбу, поєдинок або дія, спрямована на те, щоб втягнути у поєдинок, виклик на двобій».

З викликом – своїм виглядом, жестами, інтонацією спонукаючи до суперечки, боротьби. Кидати (кинути) виклик – робити категоричну, різку пропозицію вступити в боротьбу, поєдинок, викликання на двобій» [2, с. 213]. «Відгук» – «відповідь на чий-небудь поклик, звертання... Душевний стан або дія, що є відповіддю на що-небудь... Те, у чому виявляються сліди впливу чого-небудь; відбиття, наслідок чого-небудь» [2, с. 294].

Загальний хід дослідження на уроці полягає в осмисленні проблеми «виклик – відгук» у житті літературних героїв. Учні виділяють ті зображені обставини (здебільшого це зовнішні чинники, труднощі, перепони), які змушують персонажів на себе реагувати, а також досліджують особливості самої реакції, що дає підстави здійснювати певну оцінку окремих образів, їхніх груп, народу чи суспільства в цілому. Вивчення означеного конфлікту – ще один варіант осмислення змісту тексту, оскільки в тому, яким чином виникають і знімаються «виклики», помітно концепцію дійсності, реалізовану в тексті. Найчастіше дослідження такого плану – це аналіз суперечностей між різними персонажами, персонажами й соціальними, релігійними, духовно-психологічними, природними та будь-якими іншими реаліями у творі. Сказане відповідає твердженню, що «здебільшого нові підходи до вивчення тексту ґрунтуються на системному аналізі»

[1, с.43] і дозволяють формувати в учнів усвідомлення концептуальної єдності літературного матеріалу.

На наш погляд, систему «виклик – відгук» означувати теоретично варто тільки в старшій школі. Проте її застосування відбувається і 5-8 класах, адже школярі постійно обговорюють художні ситуації, коли герої постають перед певними проблемами і намагаються їх розв'язати.

Важливо також, щоб учні, особливо старшої школи, сприймали цю систему не тільки у площині протидій між різними образами людей. Герої, які втілюють «виклики», і персонажі, які здійснюють «відгуки», часто уособлюють більш глобальні явища. Це ж стосується і тих ситуацій, коли «виклики» йдуть від зображених реалій природного світу, проблем суспільного життя тощо. Розмова на уроці може переходити у тематичну площину. Школярі осмислюють роль персонажів у розв'язанні певних проблем, які теж можна кваліфікувати як «виклики». Наприклад, проблеми несвободи в повісті М.Коцюбинського «Дорогою ціною», «украденого щастя» в однойменній п'єсі І.Франка, голоду в романі У. Самчука «Марія».

Дослідницька робота школярів укладається в такий процесуальний алгоритм.

1. Виявлення в літературному творі наявних «викликів» для одного героя чи групи персонажів.

Тут відбувається дослідження впливу на персонажів зовнішніх чинників (інших героїв, вищих сил, природних умов, соціального середовища, психологічних стереотипів, подієвих обставин та ін.), окреслення їх змісту, тобто того, що сприймається як «виклик», на який не можна не відреагувати. Перед учителем постає завдання організувати роботу таким чином, щоб учні змогли якомога глибше осмислити природу «виклику», його специфіку, художні засоби, використані автором при цьому. Адже тільки так приходить усвідомлення проблеми, перед якою опинилися персонажі.

Учасники навчального процесу означають усі ними помічені у творі «виклики», дають їм назви, можуть укласти відповідні плани (див. колонки 1 у таблицях 1 і 2), що стають загальною схемою характеристики персонажів. Такий варіант роботи можливий за умови, якщо школярі мають ґрунтовні текстуальні знання і вільно ними оперують.

Словесник ставить завдання:

Визначте в літературному творі моменти, які викликають певну реакцію героя(їв).

Складіть план, у пунктах якого відображено названі обставини.

Розкрийте зміст та характер впливу визначених художніх реалій на персонажа(їв).

Дослідіть засоби зображення, використані автором для змалювання цих моментів.

Класифікуйте визначені вами «виклики» за художніми функціями (проблема, інші персонажі, реалії пейзажу чи інтер'єру тощо) та змістовою спрямованістю (соціальні, національні, природні, психологічні, культурні тощо).

Окресліть основні проблеми твору, унаочнені з допомогою наявних «викликів».

Поруч існує і дещо інший шлях: досліджуючи твір, школярі поступово рухаються за розвитком сюжету і зупиняються для поглибленої аналітичної діяльності на тих епізодах, де персонаж опиняється перед конкретним «викликом». Такий шлях є доречним і тоді, коли відбувається формування первинних умінь учнів здійснювати характеристику персонажів у контексті «викликів» та «відгуків».

Таблиця 1

Образ головного героя поеми І.Франка «Мойсей» у системі «виклик – відгук»

«Виклики», які постають перед Мойсеєм	«Відповіді» Мойсея на актуальні для нього «виклики»
1	2
Наказ Бога вирушити в похід до землі обіцяної.	Вірне служіння протягом сорока років ідеї звільнення свого народу.
Бунт гевреїв проти Мойсея, звинувачення у зраді та обмані народу, заборона пророкувати.	Слово-звернення, у якому Мойсей говорить про творчі сили гевреїв, про вищий задум, покладений на них (легенда про дерева); внутрішнє зізнання пророка в любові своєму народові, висловлення віри в його високу місію.
Звернення до нього дітей.	Моральне повчання, заклик бути завжди готовими виконати Божу волю.
Вигнання в пустелю, самотність, голос Азазеля, який намагається підірвати внутрішні сили Мойсея, посіяти в його душі сумнів.	Поява сумніву в душі Мойсея, звернення до Бога з проханням озватися і підтримати.
Новий спокусливий голос Азазеля (розповідь легенди про сліпця Оріона, про відсутність задуму Бога, про безперспективність походу через пустелю). Мовчання Бога.	Зневіра Мойсея в задумі Бога, звинувачення його в обмані.

Таблиця 2

Груповий образ гевреїв із поеми І.Франка «Мойсей» в системі «виклик – відгук»

«Виклики», через які проходять гевреї	«Відповіді» гевреїв на актуальні для них «виклики»
1	2
Заклик Мойсея до походу.	Блукання пустелею протягом сорока років.
Довготривала відсутність підтвердження з боку Бога правильності вибору гевреїв, недосягнутість обіцяного краю.	Зневіра у можливості дійти до обіцяної землі і в тому, що Мойсей дійсно володіє знаннями про Божий задум. Заборона Мойсеєм пророкувати, звинувачення його в зраді, вигнання пророка.
Пророкування Мойсея.	Слухання з острахом.
Смерть Мойсея.	Переродження гевреїв із лінивих «номадів» на сильний і вольовий народ.

2. Дослідження «відгуків», здійснених літературними героями.

Учитель та школярі з'ясовують особливості реакції персонажів на обставини-подразники: переживання, вибір поведінки, долання або недолаття перешкод, результати, до яких герої приходять, достатність чи недостатність здійсненого «відгуку» для вирішення проблеми. У результаті вони розкривають характери персонажів та засоби їх зображення.

Планом дослідницької роботи на уроці тут виступають визначені «виклики», для кожного з яких треба знайти, усвідомити, означити і записати «відгук»-від-

повідник. Таким чином, можуть виникати два плани, пункти яких якраз і сходяться за принципом «виклик – відгук». Зразки планів, що унаочнюють «відгуки», подано в колонках 2 таблиць 1 і 2.

Словесник ставить завдання і запитання:

Для визначених вами в літературному творі «викликів» з'ясуйте, у чому полягають «відгуки» персонажа(ів).

Дайте їм назви і складіть відповідний план, узгодивши його позиції із планом «викликів».

Опишіть внутрішні(емоції, роздуми) та зовнішні(дії, вчинки, репліки, міміка) реакції героя(ів), виявлені у процесі «відгуків».

Розкрийте художні засоби, використані письменником при цьому.

Поясніть, чи вдалося персонажам вирішити ті проблеми, які постають із допомогою «викликів». Чому? Як саме?

Здійснюючи дослідження, необхідно враховувати й таку художню ситуацію: «відгук» може бути спровоковано цілим рядом «викликів», як це показано на прикладі поеми «Мойсей» (у деяких частинах колонок 1 із наведених вище таблиць показано сумарну кількість «викликів», які призводять до одного «відгуку» (колонки 2)). Крім того, у літературних творах зустрічається й варіант, коли на той самий «виклик» існують різні «відгуки». У поемі І.Франка головний герой спочатку намагається втілити в життя наказ Бога, а потім зневірюється в нього. Це дає підстави задіяти прийом зіставлення названих моментів під час характеристики образу Мойсея.

Оцінюючи здійснені персонажами «відгуки», школярі використовують елементи «екзистенціального аналізу, що передбачає розгляд ситуацій буттєвого вибору, порогових моментів, зустрічі з Іншим, відносин із натовпом, внутрішньої наповненості самоти, збереження або нівеляції свого Я, розуміння внутрішньої свободи» [6, с. 146]. Усі названі аспекти з'ясовуються в процесі осмислення реакції персонажів на наявні у тексті «виклики».

3. Концептуальне узагальнення дослідження.

Метою цього етапу є усвідомлення учнями концептуального значення створеної письменником системи «виклик – відгук» та ролі образів-персонажів у її реалізації. Тут має прозвучати висновок про спрямованість художнього матеріалу, світоглядний підхід автора до зображення явищ, унаочнених співвідношенням «викликів» і «відгуків» у житті персонажів, способи долавання перешкод, результати, до яких прийшли герої.

Словесник ставить завдання оцінити систему «викликів» та «відгуків», у якій перебуває(ють) літературний(і) герой(ї):

Поясніть, з якою метою, на ваш погляд, письменник створив саме такі «виклики» для персонажа(ів). Підготуйте відповідь про кожен зокрема та всі в цілому.

Чи дають «відгуки» персонажа(ів) можливість вирішити проблему(и), що постала(и)? Чому? Як саме?

Чи погоджуєтеся ви з цим(и) кроком(ами) героя(ів)? Чому?

Навіщо, на ваш погляд, змальовано саме таку реакцію персонажа(ів)? Оцініть кожну та всі разом.

Окресліть основні проблеми твору, визначте роль літературних героїв у їх розв'язанні.

Зробіть узагальнену оцінку художнього твору, виходячи із наявних «викликів» та «відгуків», що постають перед персонажем(ами), способів здійснення «відгуків», результатів, до яких прийшли літературні герої.

Як зазначалося вище, аналіз персонажів у системі «виклик – відгук» дає можливість здійснювати індивідуальні, групові та порівняльні характеристики. У випадку перших двох логіка дослідження полягає у встановленні та оцінці школярами дій та протидій, осмисленні властивостей героїв у їх контексті.

А от порівняльна характеристика має дещо ширший діапазон застосування. Тут відбуваються зіставлення як у межах «викликів», так і «відгуків» персонажів. Якщо в літературному творі передбачено, що на один і той же «виклик» два або декілька персонажів відповідають теж однаково, це дозволяє визначати однотипність образів, групувати їх, досліджувати психологічну спорідненість або спільність у вирішенні певної проблеми. За умови різних реакцій персонажів школярі визначають протилежність дій, установлюють несхожість внутрішніх проявів, дають оцінку правильності чи неправильності поведінки кожного з них, схвалюють або заперечують її.

Окремий момент – це зіставлення самих «викликів», їх місця в житті персонажів, ролі в розкритті характерів. Відповідаючи на питання, які «виклики» здійснено в художньому творі, що в них спільного, а що – відмінного, школярі усвідомлюють якість і ступінь випробувань, через які «проходять» літературні герої, а вже потім осмислюють саму реакцію персонажів та їх внутрішній світ на цій основі.

Використання порівняльних характеристик може відбуватися і між персонажами декількох творів, у яких розгорнуто схожі системи «викликів» та «відгуків», що в результаті знаходить своє відображення в подібності проблематики, сюжетних схем, змальованих людських типах.

Система «виклик – відгук» – невід'ємна частина художньої структури кожного твору. Вона завжди має відношення до основного конфлікту, у вирішенні якого образи-персонажі беруть участь. Важливо навчити школярів із усієї кількості дій і протидій виділяти саме ті, які унаочнюють провідну суперечність, усвідомлювати підпорядкованість їй «викликів» та «відгуків» другого плану. Так, у поемі І.Франка «Мойсей» на першому місці перебуває не протистояння між лідером та народом, хоча саме цьому приділено багато авторської уваги, а між гебреями, включно з Мойсеєм, і Богом, його вищим задумом. Школярі не завжди це усвідомлюють, що призводить до неправильного концептуального осмислення поеми І. Франка й образів-персонажів у ній. Тому структурування «викликів» та «відгуків» відносно конфлікту твору – одна з обов'язкових аналітичних вправ. Вона дає змогу формувати в учнів комплексне бачення усієї сукупності образів-персонажів та тих завдань, які на неї покладено. Робота може проходити такими етапами:

1. Школярі називають і описують усі «відгуки» та «виклики», помічені у творі.

2. Вони виділяють ті, які, на їх думку, є провідними, співвідносними з головним конфліктом.

3. Учні досліджують участь персонажів у реалізації ключового конфлікту, а потім уже колізій твору, розкривають риси характерів літературних героїв та засоби їх зображення.

Осмислення основної суперечності – одне з головних завдань у процесі вивчення літературного твору. Для його реалізації доцільно рухатися за розвитком дії, з'ясувати рушійні сили сюжету. Учні виділяють етапи та поворотні моменти. На уроці відбувається поглиблений аналіз епізодів, у яких є зав'язка, кульмінація та розв'язка. Цінність такої роботи: оскільки в названих точках сюжету персонажі максимально увиразнені,

адже тут вони демонструють реакцію на головну проблему, яку намагається розв'язати автор, це дає змогу учням усвідомити не тільки внутрішній потенціал героїв, але і їх концептуальне значення у структурі тексту.

Намагаючись досягнути навчального результату, словесник організовує дослідницьку діяльність таким чином, щоб школярі усвідомили зв'язок між внутрішнім потенціалом персонажів, їх поведінкою та конфліктними зонами, розгорнутими в художньому творі. У цьому й полягає необхідність застосування системи «виклик – відгук», яка дає змогу здійснити характеристику образів літературних героїв шляхом дослідження їх участі у розв'язанні тих суперечностей, які утворюють ідейно-тематичну основу художнього матеріалу.

Узагальнюючи, необхідно зазначити: робота в системі «виклик – відгук» перетворює заняття з літератури на «урок мислення», коли в основі діяльності школярів лежить «і живе, безпосереднє сприймання образів, картин, явищ, предметів...», і логічний аналіз, здобуван-

ня знань, розумові вправи, знаходження причин («викликів» – Ю.Б.) і наслідків («відгуків» – Ю.Б.)» [4, с.126]. У цьому й полягає значення такої діяльності як для осмислення художнього матеріалу, так і для розвитку концептуального мислення школярів.

Література

1. Недайнова Т.Б. Мистецтво викладання літератури в школі. – К.: Ленвіт, 2008. – 127 с.
2. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. Т.1. – К: Видавництво «Аконіт», 2008. – 928 с.
3. Паламар С. Робота над художнім твором як засіб формування літературної компетентності в учнів старшої школи // Українська література в загальноосвітній школі. – 2013. – №12. – С.21–23.
4. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві. – К.: Радянська школа, 1988. – 304 с.
5. Тойнби А.Дж. Постигжение истории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
6. Токмань Г.Л. Методика навчання української літератури в середній школі : підручник. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 312 с.

В статье предложен новый подход к школьному анализу образов-персонажей с использованием философско-исторической системы «вызов – ответ». Автор научного материала доказывает: эффективность такого вида деятельности в том, что школьники осмысливают особенности литературных героев в их связях с конфликтными зонами художественного произведения. Это усиливает осознание учениками как внутреннего содержания образов-персонажей, так и их роли в структуре текста.

Ключевые слова: образ-персонаж, «вызов – ответ», конфликт, этапы работы, знания, умения.

The article suggests an innovative approach to analyzing character images based on the "challenge and response" theory of history. The author proves the efficiency of this activity which allows students to grasp how literary characters are linked to conflict zones in a text. This enhances students' understanding of characters' meaning as well as their role in the textual structure.

Key words: character image, "challenge and response", conflict, work stages, knowledge, skills.
